

VEZİR ŞEMSEDDİN CÜVEYNÎ'NİN İLHANLI DEVLETİNDEKİ FAALİYETLERİ (1263-1284)

*Vizier Şemseddin Cüveynî's Activities in Ilkhanid Empire
(1263-1284)*

Özkan DAYI*

Makale Geliş Tarihi: 29.11.2017

Makale Kabul Tarihi: 26.02.2018

Özet: İlhanlı tarihinde önemli bir yeri olan Şemseddin Cüveynî, 1263-1284 yılları arasında vezaret makamında bulunmuştur. Şemseddin Cüveynî'yi İlhanlı tarihindeki diğer karakterlerden farklı kılan şey idarî ve siyasî faaliyetleridir. Bu yönü ile Cüveynî, devletin siyasî teşkilatını tam anlamıyla kuran kişi olarak bilinmektedir. Özellikle onun faaliyetleri, Moğol istilası sonrasında bozulan idarî ve malî sistemi İlhanlıların hâkim oldukları coğrafyada tesis etmeye yöneliktir. Tüm bu faaliyetleri başarı ile gerçekleştiren Şemseddin Cüveynî, devletin idarî makamlarında kendine bağlı memur sınıfları da oluşturmayı ihmal etmemiştir. Bu yönü ile eleştirilerin odağında olmuş ve siyasî muhalefete uğramıştır. Başarılı bir devlet adamı olmasının yanında, onun dikkat çeken bir diğer özelliği ise edebiyata değer vermesi ve dönemin şairlerini korumasıdır. Bu yüzden Fars edebiyatının ünlü isimlerinden Sa'dî-yi Şîrâzî'nin de aralarında bulunduğu dönemin şairlerin ona methiyeler yazdığı bilinmektedir. Şemseddin Cüveynî, bugün ilmî çevrelerce iyi tanınan Târîh-i Cihânguşâ'nın yazarı olan kardeşi Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin her ne kadar gölgesinde kalmış olsa da; onun kurduğu idarî yapılanmayı, yaşamını ve siyasî faaliyetlerini bu makale ile aktarmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Şemseddin Cüveynî, İdarî Faaliyetler, İlhanlılar, Bürokrasi.

Abstract: An important person in Ilkhanid Empire, Şemseddin Cüveynî was in vizier position between the years 1263-1284. What makes Şemseddin Cüveynî different from others in Ilkhanid history was his administrative and political activities. With this aspect, Cüveynî is known as the person founding the empire's political organisation completely. His activities were especially re-constructing administrative and economic system in Ilkhanid dominated geography that worsen during Mongol invasion. Şemseddin Cüveynî, who realised these activities successfully, also formed officialdom in his service in empire's administrative authority. Due to this, he was politically criticised. Besides, being a successful statesman, he gave importance to literature and protected poets. Because of this, Persian poets as well as one of the most important names of literature Sadî-yi Şîrâzî wrote him eulogiums. Although Şemseddin Cüveynî is overshadowed by his brother Alaaddin Ata Melik Cüveynî, well known writer of Târîh-i Cihânguşâ, in this paper, we will attempt to explore his administrative structure, life and political activities.

Key Words: Şemseddin Cüveynî, Administrative Activities, İlhanids, Buearucracy.

* Yrd.Doç.Dr., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ozkandayii@gmail.com.

Giriş

Moğol istilasından sonra iktisadî, idarî ve malî bir yıkıma uğrayan Yakındoğu coğrafyasının Moğol asıllı yöneticileri, bu kötü gidişatı engellemek için çareler aramışlardır. Bu amaçla İlhanlı hanedanı bölgenin yapısını iyi tanıyan isimleri vezârete tayin etmişlerdir. İlhanlılar bu dönem içerisinde farklı etnik ve dinî gruplardan sınıf farkı gözetmeksizin faydalanmayı tercih etmişler ve bunu siyasî emelleri doğrultusunda kullanmışlardır.

Cüveynî'den önce İlhanlı devletinin vezâretinde Seyfeddin Bitikçi'nin¹ bulunduğu bilinmektedir. Yalnız Hülâgu Han'ın bu ilk veziri, Hülâgu'nun askerî faaliyetleri yüzünden idarî işlere fazlaca zaman ayıramamıştır. Hülâgu Han, Bağdad'ı zapt ettikten devletin idarî ve malî yapılanmasına eğilmiştir. Seyfeddin Bitikçi'nin katlinden sonra vezir olarak atanan Cüveynî, bu yapılanma sürecini iyi bir şekilde yönetecektir.

Veżârete Gelmeden Önce Şemseddîn Muhammed Cüveynî

Aslen Şemseddîn Muhammed Cüveynî, Hârizmli Müslüman bir ailenin çocuğudur. Babası Bahâeddîn Cüveynî, Cengiz Han'ın batı seferinden Hülâgu'nun Ön Asya'ya gelmesine kadar otuz beş yıl boyunca Moğol devletinin batı bölgesinde yüksek dereceli Moğol idarecilerinin yanında kâtiplik görevinde bulunmuştur. Bahâeddîn'in diğer oğlu Târîh-i Cihânguşâ'nın yazarı Ata Melik Cüveynî ise İlhanlı devleti idaresinde Bağdad'da önemli hizmetlerde tayin edilmiştir. Şemseddîn Cüveynî, Hülâgu'nun ölümünden sonra tahta geçen Abaka Han döneminde de görevini sürdürmüş, böylece İlhanlı devletinde uzun süre hizmet vermiştir. O, ilk olarak 1232 (630 h.) yılında Horasan bölgesinin Sâhib-i Dîvân'ı² olmuştur. Devletin kuruluşu sırasında yani Hülâgu Han devrinde devletin gelir ve giderleri baş vezirler tarafından yürütülmekteydi. Moğol devletinde Cengiz Han'ın Uygur ve Çinli müşavirlerinin yardımı ile yeni idarî sistemler kurulmuş ve bu idarî sistemlerde zamanla yeni birimler ve görevler ihdâs edilmiştir (Bâfkî, 1384hş.: 117; Hân, 1336 hş., I: 1135-1136; Baron, 1301 hş.: 30; Nefîsî, 1363 hş.: 162-164; Yuvalı, 1994: 121; Dihhudâ, 1373 hş., IX, 12761; Seccâdî, 1370 hş., XIX: 10-12). Ayrıca bu sırada Hülâgu, İsfahân'ın niyâbetine de 1254 yılında (652 h.) Şemseddîn Cüveynî'yi tayin etmiştir (Ensârî, 1321 hş.: 140).

Şemseddîn Cüveynî'nin çocukluğundan itibaren çok iyi bir eğitim almış ve İmâdeddîn Ebû Muhammed b. Ömer b. Muhammed Kazvînî'den ders aldığı da bi-

- 1 Seyfeddin Bitikçi 1260-1263 yılları arasında İlhanlı devletinde vezirlik yapmıştır. Hülâgu'nun Altınorda hükümdarı Berke ile olan mücadelesinde başarı gösterememesi üzerine Hülâgu Han tarafından idam ettirilmiştir. Detaylı bilgi için: Reşidüddin, 1374 hş.: 692, 696, 715; Abû'l Farac, 1950, II: 571; Mîrhând, 1339 hş., V: 233, 268-269; Hândmîr, 1333 hş., b., III: 102,104; Âştîyânî, 1328hş., a., I-II: 197.
- 2 İlhanlılar döneminde Sâhib-i Dîvân makamı, vezârete makamına verilen isimlerden biridir. Merkez teşkilatında olduğu gibi eyâletlerin yönetiminde de sâhib-i dîvânlık teşkilatına bu dönemde rastlamaktayız; Nahçivânî, 1976, II: 92-93; Uzunçarşılı, 1988: 209; Emîn, 1357 hş.: 143.

linmektedir (Rezevî, 1354 hş.: 146). Ata Melik Cüveynî'nin kardeşi olan Şemseddîn Muhammed Cüveynî, 1263 (661 h.) yılında baş vezir Seyfeddîn Bitikçi'nin idam edilmesinden sonra onun yerine vezârete atanmıştır. Hülâgu'nun 1265 yılında ölmesinden sonra da Şemseddîn Cüveynî görevini muhafaza etmiş ve devlet içerisinde etkinliğini artırmıştır. *Târîh-i Cihânguşâ* ve *Câmi'ü't-Tevârîh*'de hakkında verilen bilgilere göre o; devlet işlerinden haberdâr, dirayetli ve oldukça da hamiyet sahibi bir insan olarak bilinmektedir (Mîrhând, 1339 hş., V: 271). Ayrıca Seyfeddîn Bitikçi'den sonra İlhanlı devletinde vezârete getirilen Şemseddîn Cüveynî, Seyfeddîn Bitikçi'nin aksine mezheb olarak Sünnî inancına mensup bir aileden gelmekteydi (Ârifnîyâ, 1387 hş., 33-34).

Bu dönem içerisinde İlhanlı vezâretinde ve devlet işlerinde farklı inanç ve dinlere mensup devlet adamlarını rahatlıkla görmekteyiz. Bu uygulama aslında Moğol devletinin kuruluş felsefesi içerisinde yer almakta idi. Müslüman, Hristiyan, Yahûdî ve Budist inancına sahip kabiliyetli kişiler devlet idaresinde çok rahat yer almışlardır. İlhanlı devleti, bu dönemde onların yeterliğini inançlarının önünde tutarak aslında Ortaçağ devlet anlayışının çok önünde bir tavır takınmıştır. Temelde arana şey devlet işinin en iyi şekilde yapılması idi.

Hülâgu Han Zamanı ve Şemseddin Cüveynî'nin Vezâreti

Hülâgu Han, İsmâ'îlî³ ve Halifelik sorunlarını kendi lehine çözdükten sonra İlhanlı devletinin temelini atmak üzere bazı tayinlerde bulunmuştur. Bu tayinler aslında; İlhanlı devletinde bürokratik anlamda temel atmak isteyen İlhanlı hanedanının yapmış olduğu ilk atamalardır. Böylece Hülâgu Han; Irak, Horasan, Mâzenderân, Arrân ve Azerbaycan'ı oğulları Abaka ve Yeşmut'a, Diyâr-i Rebi'a'yı Emîr Tudavun'a, Anadolu'yu Mu'ineddîn Pervâne'ye, Tebriz'i Melik Sadreddin'e, Kirman'ı Türkan Hatun'a, Fars'ı Emîr Enkiyanu'ya idareleri için bırakmış ve onları bu bölgelere idareci olarak tayin etmiştir. Ayrıca Seyfeddîn Bitikçi şehit edildiği için Şemseddîn Muhammed Cüveynî'yi de bürokratik anlamda en yüksek makama yani memleketlerin sâhib-i dîvânlığını atamıştır. Ayrıca Bağdad mülkünün idaresini de Şemseddîn Cüveynî'nin kardeşi Alâaddîn'e bırakmıştır (Reşidüddîn, 1374 hş.: 732-734; Mîrhând, 1339 hş., V: 271; Benâketî, 1348 hş.: 425-427; Zerkûb-i Şîrâzî, 1310-1350 hş.: 65; Tetevî, 1382 hş. VI: 4015). Bu terfi ve atamalarla özellikle Cüveynî ailesinin

3 İsmâ'îliyye, İmam Ca'fer'in oğullarından birinin ismini taşıyan bir fırkadır. Bu fırkanın muhtelif isimleri vardır: Batıniyye, Ta'limiyye, Fatîmiyye, Mülâhide v.b. Bu fırka mensupları, İmam Ca'fer'in oğlu İsmâ'îl'i İmam Ca'fer vefat ettikten sonra yedinci imam olarak görmüşlerdir. Daha sonra bu fırkanın Şi'a mezhebi ile ihtilafları ortaya çıkmıştır. Bu taifenin en son reisini Hülâgu öldürterek taifenin siyasi faaliyetlerine son vermiştir. İsmâ'îlîler İran'daki Kuhistân, Rûdbâr-i Alamût ve Elburz sıradağlarının güneyindeki vadilerde ikâmet etmekte idiler. Başlıca en önemli kaleleri Alamût, Meymündiz ve Lenbeser idi. Bunun dışında Simnân ve Dâmgân'da da kaleleri bulunmaktaydı. Yüz elli kadar kale Muhteşem adı verilen Mülâhide reisine bağlı bulunuyordu (Müstevfî, 1387 hş., a: 517-528; Âbâdânî, 1376 hş.: 1233-1250; Kadyânî, 1387 hş. a.: 110-111; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 170-171; İlhan, 1992: V, 192; Beyât, 1384 hş.: 290; Defterî, 1384 hş.: III, 800-807; Hodgson, a., 1385 hş.: V, 397-453).

bürokraside parlak yılları başlamıştır. Böylece İlhanlı idaresinde ülkenin her yerinde güçlenen Cüveynî aileisi Moğol hanedânının, aristokrasinin ve bazı bürokratların tepkisini çekecektir. İlhanlı idaresi Cüveynîler ile yükselmeye başlamış, bu başarıya vasıta olduğu için Cüveynî ailesi, göze batmaya başlamış ve aslında kendi akıbetlerini de hazırlamıştır.

Abaka Han Zamanı ve Şemseddin Cüveynî'nin Vezâreti

Hülâgu'nun ölümü üzerine Abaka Han, 9 Mart 1265'te tahta çıkmış ve Şemseddin Cüveynî'yi de baş vezirlik makamında olduğu gibi bırakmıştır. Bu dönemde Şemseddin Cüveynî'nin daha aktif olarak İlhanlı devleti siyasetinde yer aldığı görülmektedir. Bu dönem içinde Cüveynî, otuz yıl kadar vezâret makamında kalacak ve onun yalnızca emlakından günlük geliri bir tümen yani on bin dinârı bulduğu bilinmektedir (Abû'l Farac, 1950, II: 585; ; Hândmîr, 1333 hş., b., III: 108; 'Ukaylî, 1337 hş.: 276; Beyzâvî, 1382hş.: 134; Kadyânî, 1384 hş.: 146; Beyânî, 1993, II: 388; Ensârî, 1321 hş.: 142). Abaka Han bu dönemde Tebriz'i de padişahlık tahtının merkezi yapmıştır. Ayrıca Han, Sâhib Alâeddin Ata Melik'i Bağdad'ta Emîr Suncak Aka'nın nâibliğine tayin etmiştir (Reşidüddin, 1374 hş.: 743-744; Ebu'l-Ferec, 2011: 48; Mîrhând, 1339 hş., V: 277; Beyzâvî, 1382hş.: 133; Benâketî, 1348 hş.: 427; Tetevî, 1382 hş. VI: 4034; Âştîyânî, 1328hş., a., I-II: 200-201; Şîrâzî, 1388 hş.: 32; Sâbitî, 1346 hş.: 234). Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî'nin İran genelinde birçok emlakı sahip olması ve buralardan gelen yüklü gelirler kendisine karşı gelişen muhalefetin elinde bir koz olarak bulunmaktaydı. Bu açıdan onun giderek artan serveti ve nüfuzu daha sonra kendisinin ve Cüveynî ailesinin felaketi olmuştur.

Hülâgu'nun ölümünden sonra Abaka Han zamanında Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî, eskiden olduğu gibi ülkelerin Sâhib-i Dîvân'ı unvanını korumuştur. Cüveynî devlet işleri konusunda mükemmel bilgili olduğu gibi; ayrıca güzel konuşan ve belâgat sahibi bir vezir olarak da bilinmekteydi. Bu dönemde ilim ve sanattan anlayan fâzıl kişiler onun yazılarını belgelerinin arasında bir hazine gibi korumuşlardır (Aksarayî, 2000, a: 60; Hândmîr, 1333 hş., b., III: 108; Hândmîr, a., ty.: 268; 'Ukaylî, 1337 hş.: 276-277). Müsâmeretü'l-Ahbâr'da Şemseddin Cüveynî için, *Onun fermânı, ülke göğünde kader gibi geçerliydi*, ifadesi kullanılmış ve onun ülkenin genelinde ne kadar etkin bir devlet adamı olduğu vurgulanmıştır (Aksarayî, 1999, b: 79-80). Bu ifadeden anlaşılacağı gibi Şemseddin Cüveynî'nin ülke genelinde iktidarı, İlhanlı hanedânına paralel bir şekilde iyice kuvvet kazanmıştı. Kendisi sanattan anlayan ve sanatçılara değer veren bir kişi olarak sadece idarî alanda değil, sanat ehli arasında da nüfuz sahibi olan biri olmuştur. Ayrıca onun tarafından yazılan belgelere değer verilerek saklanması, onun yazı sanatında sanatçı inceliğine sahip usta biri olduğu ihtimalini de akıllara getirmektedir.

Elbistan Olayı ve Şemseddin Cüveynî'nin Anadolu'daki Faaliyetleri

Elbistan'da Moğol ordusunun Memlûkler karşısında yenilmesi ile Abaka Han çok öfkelenmiş ve 1277 tarihinde başkent Tebriz'den Anadolu'ya yönelmiştir. Abaka, Elbistan'da ölen Moğol askerlerini görünce iyice öfkelenmiş, bu durum yüzünden Anadolu'nun bazı vilâyetlerinde katliam ve yağma yapılması emrini vermiştir. Fakat bu sırada Şemseddîn Cüveynî, Abaka Han'ın hışmından korumak için Anadolu'da birkaç şehri satın almıştır. Bu olay üzerine Moğollar Sivas'ın yarısını yağmalamışlardır. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn, *Adil padişâh, bazı insanların cezası için herkesi cezalandırmasın*, diye arz etmiş ve Abaka Han'ın Anadolu'da yapacağı yıkımı Şemseddîn Cüveynî, engel olmaya çalışmıştır (Reşidüddîn, 1374 hş.: 768-769; Benâketî, 1348 hş.: 434; Tetevî, 1382 hş. VI: 4102; Kaymaz, 1970: 177; Sümer, 1969: 43; Bîbî, 2010, a: 240). Elbistan olayına çok sinirlenen Abaka Han, Pervâne'nin Mısır Sultanı ile işbirliği içinde olduğunu ve Elbistan'daki yenilginin sorumlusu olduğu gerekçesi ile Mu'ineddîn Pervâne'nin⁴ öldürülmesini emretmiş ve 2 Ağustos 1277 yılında Mu'ineddîn ailesi ile birlikte öldürülmüştür. Pervâne'ye olan kin hasebiyle onun cesedi Moğollar tarafından parçalanmıştır (Müstevfî, 1387 hş., a: 592; Bîbî, 1956, b: 679, 684-689; Âştiyânî, 1328 hş., a., I-II: 214). Pervâne'nin katlinden sonra Abaka Han tarafından 17 Eylül 1277'de Şemseddîn Cüveynî, Anadolu halkının gönlünü okşaması, Rum memleketini zapt etmesi için Anadolu'ya gönderilmiştir. Şemseddîn Cüveynî, Anadolu'ya gidip harap olan şehirleri mamûr hale getirmiş ve Anadolu memleketinde yaygın olmayan tamga vergisini uygulamaya koymuştur (Reşidüddîn, 1374 hş.: 770; Tetevî, 1382 hş. VI: 4104; Riyâhî, 1995: 88).

Vezir Şemseddîn Cüveynî'nin halkı koruyan bir yanının olduğunu kaynaklardan anlamaktayız. Elbistan olayından sonra Abaka Han'ın hışmından korumak için Anadolu'da birçok yerleşim yerini satın alması ve Han'ın Anadolu seferi sonrasında Cüveynî'nin Anadolu halkın gönlünü almaya çalışması buna bir örnektir. Şemseddîn Cüveynî'nin gerek Anadolu ve gerekse Horasan için halkı gözetir bir tarzda tavır almasının sebebi; Sâhib-i Dîvân'ın Moğol işgali sonrasında tamamen sarsılan iktisadî düzenin tekrar bozulmasına mani olma düşüncesinden başka bir şey değildir. Elbistan savaşı sonrası Abaka Han'ın Anadolu'ya intikam seferi düzenlemesi, yağma ve katliamda bulunması ardından Anadolu idaresine vakıf olana Pervâne'yi öldürtmesi Anadolu'da tüm idarenin bozulmasına sebep olmuştur. Bozuk olan düzenin yeniden tesis edilmesi için Şemseddîn Cüveynî, bölgeye memur edilerek gönderilmesi Moğolların aslında içinden çıkamadıkları idarî sorunları deneyimli bürokratlara havale etmelerinden başka bir şey değildir.

4 Fars kökenli olan Mu'ineddîn Süleyman Pervâne, Türkiye Selçuklularının veziri olup Hülâgu ve Abaka Han zamanında geniş yetkilerle Anadolu coğrafyasını Moğollar adına yönetmiştir. Detaylı bilgi için bakınız: (Reşidüddîn, 1374 hş.: 732,734; Şîrâzî, 1388 hş.: 54; Bîbî, 2010, a: 180, 240; Yazıcızâde, 2009: 683-687, 693-697; Münecceimbaşı, 2001, II: 90-92, 117-119; Sâbitî, 1346 hş.: 237; Turan, 2004: 436-466; Kaymaz, 28-30, 34-35; Mîrhând, 1339 hş., V: 272; Hândmîr, 1333 hş., b., III: 104; Me'ânî, 1363 hş., II: 513; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 214).

Abaka Han'ın görevlendirmesi ile gelen Şemseddîn Cüveynî, isyanları bastırıp, düzeni sağladıktan sonra Şemseddîn Tuğraî⁵ tarafından alınan ve bir türlü ödenemeyen borcu silerek Erzincan yöresinin ve başka yerlerin gelirini özel gelir olarak İlhanlı hükümdârları dîvânına bağlamıştır. Bu şekilde İlhanlılar ilk kez Anadolu'da özel mülk edinip buranın gelirini kendilerine bağlamış oluyordular. Cüveynî'nin Anadolu'ya getirdiği bir diğer yenilik ise o zamana kadar Selçuklulardan alınmayan tamga vergisinin alınması idi. Ticaret emtiası üzerinden alınan bu vergi doğrudan İlhanlı sarayına gidecekti (Bîbî, 2010, a: 249-251; Deniz, 2013: 166; Togan, 1931, I: 18). Böylece başlangıçta haraç güzârlık esaslarına dayanan iktisadî ilişkiler, yerini yavaş yavaş vergiler koyup gelirini ise doğrudan İlhanlı hazinesine aktarmaya başlanması ile yeni bir hal almıştır (Deniz, 2013: 167).

Şemseddîn Cüveynî ve Mecdü'l-Mülk Çekişmesi

Veزâretteki uzun yıllar süren görevi esnasında Şemseddîn Cüveynî ve ailesinin en çok sorun yaşadığı siyasî karakter Mecdü'l-Mülk Yezdî olmuştur. Dönemin başlıca kaynakları olan *Târîh-i Cihânguşâ*, *Câmi' u't-Tevârih*, *Ravzatu's-Safâ*, *Habîbu's-Siyer*, *Târîh-i Vassâf* ve *Dustûru'l-Vuzerâ* gibi eserlerde Cüveynî ve Mecdü'l-Mülk arasındaki çekişmeye geniş yer verilmiştir. Bu çekişmenin bürokrasi tarihi içerisindeki yeri İlhanlı tarihi açısından çok büyük bir yere sahiptir. Zira bu çekişmeye hanedân üyeleri de dâhil olmuştur. Ayrıca bu siyasî kavga Cüveynîleri düşüşe geçirmiş, aslında bu ailenin düşüşü ile İlhanlı devleti idarî anlamda genel olarak kötü gidişata doğru yol almaya başlamıştır.

Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin babası, Safiü'l-Mülk Yezd Atabeklerine hizmet eden bir devlet memuru idi. Mecdü'l-Mülk, bir süre Isfahan'da Şemseddîn Cüveynî'nin oğlu Hâce Bahâeddîn'in hizmetinde bulunduktan sonra, Şemseddîn Cüveynî'nin hizmetine girmiştir. Mecdü'l-Mülk, istifa ve siyakat konusunda iyi bir eğitime sahipti (Tetevî, 1382 hş. VI: 4119; Bâfkî, 1384hş.: 123-125).

Mecdü'l-Mülk, Cüveynî'nin hizmetindeyken tesadüfen Alâaddîn Ata Melik ile Mecdüddîn Esir'in Mısır ordusunun büyüklüğünden ve bu ordunun sayısından bahsettiklerini işitmiş bunu bahane ederek Cüveynîlere karşı muhalifet etmeye başlamıştır. Bu iddia, Abaka Han'ın huzurunda arz etmiş ve bu konuda soruşturma başlamış fakat yargı sonucunda iddia kanıtlanamamıştır. Sâhib-i Dîvân, bu olaydan sonra Mecdü'l-Mülk'e Sivas hâkimliği menşûrunu vermiştir. Mecdü'l-Mülk ise bu esnada Şemseddîn Cüveynî'ye olan düşmanlığını artırmıştır. Ayrıca Şemseddîn Cüveynî'nin Mısır Sultanı ile İlhanlılar aleyhinde irtibat halinde olduğunu ve kardeşi Ata Melik Cüveynî'nin Bağdad'da sultanlar gibi yaşadığını Horasan'da şehzâde olan Argun'a⁶

5 Türkiye Selçuklu devletinde iki kez vezirlikte bulunmuş bir isim olup 1260 yılında ölmüştür (Bîbî, 1956, b: 629-631; Aksarayî, 1999, b: 62-63; Kaymaz, 1970: 77-79).

6 Argun Han, Abaka Han'ın oğlu olup İlhanlı tahtına 1284-1291 yılları arasında hükmetmiştir. Horasan şehzâdeliği sırasında Şemseddîn Cüveynî ve Mecdü'l-Mülk Yezdî çekişmesine dahil olmuştur (Reşidüddîn, 1374 hş.: 808; Abû'l Farac, 1950, II: 622; Mîrhând, 1339 hş., V: 344-345; Şîrâzî, 1388 hş.: 137; Müstevfî, 1387 hş., a: 479).

arz etmiştir. Söylediklerine kanıt olarak, bu durumdan haberdâr olduğu için Sivas hâkimliğinin Şemseddîn Cüveynî tarafından kendisine sus payı olarak verildiğini iddia etmiştir (Müstevfî, 1387 hş., a: 318-320; Âştiyânî, 1328 hş., a., I-II: 216-217; Reşidüddîn, 1374 hş.: 774-777; Hândmîr, 1333 hş., b., III: 111-112; Hândmîr, a., ty.: 272-275; Kadyânî, 1384 hş.:149).

Abaka Han, bu meseleyi araştırıp tetkik etmek üzere Cüveynî'nin nâiblerini yakalattırıp, dîvân defterleri ile getirmeleri için bütün memleketlere elçiler göndermiştir. Bu sırada Sâhib-i Dîvân, Olcay Hatun'dan yardım istemiş, ancak Olcay Hatun'un aracılığı ile Cüveynî bu durumdan kurtulabilmiştir. Olcay Hatun'un himayesinden sonra Han, Sâhib-i Dîvân'ın nâiblerine saldırılmamasına dair yarlıklar göndermişti (Reşidüddîn, 1374 hş.: 121-122; Âştiyânî, 1328 hş., a., I-II: 217-218). Yapılan tahkikat sonucunda Abaka Han, her ne kadar Sâhib Dîvân'a ihsanda bulunmuş ise de, Mecdü'l-Mülk'ü de suçlamamıştır. Bütün bu olaylardan sonra Mecdü'l-Mülk için 1280 senesi baharında, *Mecdü'l-Mülk Yezdî, Amuderya suyundan Mısır kapısına kadar bütün memleketlerde şereflendirilsin ve çıkacak olan hükümlerde Sâhib-i Dîvân ile ortak şekilde olsun*, diye yarlık hükmünde karar çıkmıştır. Böylece büyük bir itibar gören Mecdü'l-Mülk'e herkes değer vermeye başlamış ve Mecdü'l-Mülk bütün devlet işlerine el atmaya başlamıştır. Bu nedenle Şemseddîn'in ve Cüveynî ailesinin güçlü konumu sarsılmıştır (Reşidüddîn, 1374 hş.: 774-777; Mîrhând, 1339 hş., V: 321-324; Şîrâzî, 1388 hş.: 56; Hândmîr, 1333 hş., b., III: 112-113; Hândmîr, a., ty.: 276; Benâketî, 1348 hş.: 435).

Abaka Han zamanında Şemseddîn Cüveynî, 1279 yılından itibaren uzun yıllar müşrîfî'l-mülk sıfatıyla Mecdü'l-Mülk Yezdî ile birlikte devleti idare etmiştir (Şîrâzî, 1388 hş.: 56; Hândmîr, a., ty.: 276; Spuler, 2011: 308; Baron, 1301 hş.: 34; Isfahânîyân, 1369 hş., 134: 16) Böylece bu görev ile Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin tayin edeceği memurlar Şemseddîn Cüveynî tarafından tayin edilmiş olan idarî ve malî görevlileri takip edebileceklerdi (Ukaylî, 1337 hş.: 276; Köprülü, 1979, III: 256). Sâhib-i Dîvân belgenin sağına, Mecdü'l-Mülk ise belgenin soluna "*Müşrif-i Memâlik Bilgâsı*" unvanı ile imza atmaktaydı (Şîrâzî, 1388 hş.: 57). Mecdü'l-Mülk'ün Sâhib-i bu denli takip ettirmesinin tek amacı güçlü bir şekilde muhalefet yapmak için Sâhib-i Dîvân'ın açığını bulmak istemesidir. Ayrıca bu durum bize İlhanlı devletinde idarî işlerin en yetkili ismi olan vezirin bazen yetkilerini paylaştığını da göstermektedir. Aslında vezirin kontrol edilemeyen bürokratik gücü Han tarafından müşrifler eli ile kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Sadır olan ferman ile Mecdü'l-Mülk Yezdî, bütün İlhanlı devletinin müşrîfî sıfatıyla Sâhib-i Dîvân'ın işlerine ortak olmuş ve böylece Cüveynî ailesi için büyük bir tehlike unsuru haline de gelmiş bulunuyordu. Burada dikkati çeken şey Mecdü'l-Mülk'e Sadreddîn Zencânî'nin ve şehzâde Argun'un onun giriştiği işte yardımcı olmalarıdır. Ayrıca çıkarılan ferman ile Sâhib-

i Dîvân şahsında toplanmış olan idarî ve malî işlerinin kontrol ve takibi, müşriflik unvanının Mecdü'l-Mülk Yezdî'ye verilmesi ile vezâret makamından ayrıldığını da görmekteyiz.

Bu sırada Mecdü'l-Mülk, Bağdad'da görev yapan Ata Melik'in işlerine karışmaya başlamıştır (Reşidüddîn, 1374 hş.: 777; Abû'l Farac, 1950, II: 610; Mîrhând, 1339 hş., V: 324; Âştîyânî, 1328 hş., a., I-II: 218-219; Baron, 1301 hş.: 34). Tüm bu olaylar neticesinde Abaka Han, Ata Melik Cüveynî'nin durumuna acıyarak 17 Aralık 1281 senesinde onu hapisten çıkartmıştır. Fakat Mecdü'l-Mülk'ün Han tarafından hapisten çıkartılmasına rağmen, yine ona saldırmaya devam ettiği bilinmektedir (Reşidüddîn, 1374 hş.: 777; Mîrhând, 1339 hş., V: 325; Âştîyânî, 1328 hş., a., I-II: 219). İlhanlı devleti içerisinde Cüveynî ailesine mensup olan Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Muhammed Cüveynî ve kardeşi Alâaddîn Ata Melik Cüveynî'nin devlet yönetimi üzerindeki kontrol ve yetkilerinin Abaka Han zamanında artması onlara muhalif kesimin giderek büyümesine sebep olmuştur. Mecdü'l-Mülk'ün bu muhalefeti Abaka Han zamanında İlhanlı devletindeki en önemli olaylardan ve bürokratik çekişmelerinden biri olarak bilinmektedir. Bu dönemde Cüveynî ailesi tıpkı Abbâsîler dönemindeki Bermekî ailesi gibi büyük nüfuz ve iktidâr sahibi olan bir aile idi. Bu ailenin zamanında devlet işleri Fars kökenlilerin eline geçmeye başlamıştı (Ebu'l-Ferec, 2011: 48; Âştîyânî, 1328 hş., a., I-II: 216; Baron, 1301 hş.: 32; Beyânî, 1993, II: 386, 396)..

Sultan Ahmed Teküdâr Zamanında Şemseddîn Cüveynî ve Mecdü'l-Mülk'ün Akibeti

Abaka Han'ın vefatı üzerine Sultan Ahmed Teküdâr İlhanlı devletinin yönetimini ele almıştır. Şemseddîn Cüveynî, Sultan Ahmed Teküdâr zamanında vezirlik görevine devam ettiğini bilmekteyiz. Ayrıca Şemseddîn Cüveynî, Horasan, Mâzenderân, Irak, Arrân ve Azerbaycan hâkimliğini bağımsız bir şekilde; Anadolu illerini de Selçuklu sultanları ile birlikte yönetmiştir. Böylece Cüveynî ailesi, Hülâgu, Abaka ve Ahmed Teküdâr zamanında devlet işlerini kendi kontrolleri altına almışlardı. Dikkati çeken bir diğer husus ise; muhaliflerin ve Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin çabalarına rağmen Cüveynî ailesi, Sultan Ahmed Teküdâr Han zamanında İlhanlı devletinin yönetim kadrosunda yine en ileri seviyede bulunuyordu. Fakat kendilerine düşman olan Argun Han zamanında (1284-1290) ve Emîr Buka'nın faaliyetleri sonucunda bu aile büyük acılar çekerek ortadan kaldırılacaktır (Şîrâzî, 1388 hş.: 67, 118-119; Hândmîr, 1333 hş., b., III: 118-119; Şebânkâreî, 1343 hş.: 264; Safâ, 1349 hş., III: 41-42; Kadyânî, 1384 hş.: 150; İsfahânîyân, 1369 hş., 134: 14; Âştîyânî, 1328hş., a., I-II: 220-221).

Ahmed Teküdâr tahta çıktıktan sonra vezârette tekrar eli güçlenen Hâce Şemseddîn'e karşı olan eski korku yeniden başlamış, memleketin işrâf işlerinin bir kez daha ona

verilmesi bile söz konusu olmuştu. Bu sırada Mecdü'l-Mülk, Sâhib'i kötüllemeleri, onun ağızından doğru veya yalan sözler nakletmeleri için bir kısım adamlarını kullanarak muhalefetine devam etmekteydi (Ebu'l-Ferec, 2011: 59; Reşidüddîn, 1374 hş.: 786; Abû'l Farac, 1950, II: 610). Şemseddîn Cüveynî, Sultan Ahmed Teküdâr'ın şehzâde Argun karşısında mağlup olması sonucunda kendine kin besleyen şehzâde Argun'un ilk iş olarak Cüveynî ailesini ortadan kaldıracağını çok iyi bilmekte idi (Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 228). Sultan Ahmed zamanında Alâaddîn Ata Melik, aleyhindeki iddialar yüzünden yargılanmıştır. Bu sırada onun yasaya çarptırılarak katledilmesi için Sultan Ahmed'den yarlğ çıkmıştı. Şemseddîn Cüveynî, onun öldürülmesine izin vermeyip, bağışlanmasını istemiş fakat Hâce Alâaddîn ve Hâce Harun⁷ öldürülmesi için ısrar etmişlerdir (Reşidüddîn, 1374 hş.: 786-787; Hândmîr, a., ty.: 282; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 222-224).

Mecdü'l-Mülk, 14 Ağustos 1281 gecesi Aladağ mevkiinde öldürülmüş ve parçalanan uzuvları farklı vilâyetlere gönderilmiştir. 'Ukaylî'nin *Âsâru'l-Vuzerâ* adlı eserinde, Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin Novşehr civarında öldürüldüğüne değinilmektedir. Bu olaydan sonra Sultan Ahmed, Hâce Alâaddîn'e Bağdad'ın yönetimini tekrar iade etmiştir. Ata Melik, bir süreden beri bir iş yapmadığı için Bağdad'a gitmeyip buranın işlerini ve görevlerini üstlenmeleri için nâiblerini göndermiştir (Reşidüddîn, 1374 hş.: 787; Abû'l Farac, 1950, II: 610; Mîrhând, 1339 hş., V: 328-329; Hândmîr, 1333 hş., b., III: 120; Müstevfî, 1387 hş., a: 593; Hândmîr, a., ty.: 283-284; Ukaylî, 1337 hş.: 277; Baron, 1301 hş.: 34-35; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 223).

Argun Han Zamani ve Şemseddîn Cüveynî'nin Katli

Şehzâde Argun babası Abaka Han'ı zehirlemekle suçladığı Şemseddîn Cüveynî'yi Sultan Ahmed Teküdâr'dan her fırsatını buldukça istemekteydi. Bu nedenle Sultan Ahmed ve Argun arasında düşmanlık başlamıştı (Reşidüddîn, 1374 hş.: 789-790). Sultan Ahmed'in Şehzâde Argun ile olan çekişmeden yenilgiyle ayrılmasından sonra durum tekrar Şemseddîn Cüveynî'nin aleyhine dönmüştür. Sâhib Şemseddîn, Şehzâde Argun'un kendisinden intikam alacağı düşüncesi ile Cacerm tarafında iki üç nökeriyle birlikte kaçarak ve çöl yolu ile Isfahan'a gitmiştir (Reşidüddîn, 1374 hş.: 808-809; Mîrhând, 1339 hş., V: 345; Hândmîr, a., ty.: 290-291; Benâketî, 1348 hş.: 442; Galstyan, 2005: 56). Fakat Isfahan halkının Argun'u destekler tavrı yüzünden Şemseddîn Cüveynî, o topluluğun niyetinden haberdâr olmuş ve ziyaret bahanesi ile Isfahan'dan Kum'a yönelmiştir. Oraya vardıktan sonra şehrin dışında olan kutsal Meşhed'e⁸ girip bu mezara tabiri caizse sığınmıştır. Hizmetinde bulunanlar, Hâce'nin Hürmüz boğazına yönelip orada kendi başının çaresine bakması konusunda

7 Hâce Harun ile ilgili detaylı bilgi için bkz: (Reşidüddîn, 1374 hş.: 787; Zirikli, 1969, IX: 45; Âştiyânî, 1328hş., a., I-II: 233).

8 Kum şehrinde İmam Musa Kâzım'ın kızı Fatıma el-Ma'sûme'nin kabri bulunmaktadır. Cüveynî'nin bu şehirde Meşhed'e sığınmasından kasıt bu türbe olmalıdır. Detaylı bilgi için bkz: (Bazin, 2002, XXVI: 361).

fikir birliğine varmışlardır. Daha sonra onu ikna etmek için Melik İmaddîn-i Kazvînî, Atabeg Yusufşâh-ı Lur ile Kumarî gelmişlerdir. Argun Han'ın, tahta çıktığı için bütün suçluları bağışladığı haberi gelmiştir. Bu sırada Şemseddîn Cüveynî'nin işini bozan Fahreddîn Müstevfi ile Hüsâmeddîn ona saldırmakla ittifak etmişler. Bu süreç içerisinde Fahreddîn Müstevfi ve Hüsâmeddîn Hâcib, Emîr Buka'yı Şemseddîn Cüveynî aleyhinde devamlı kışkırtmakta idiler (Reşidüddîn, 1374 hş.: 809; Benâkefî, 1348 hş.: 442; Mîrhând, 1339 hş., V: 347; Hândmîr, 1333 hş., b., III: 126; Hândmîr, a., ty.: 291-292; Kirmânî, a., ty.: 106).

Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'yi Sultan Ahmed ile dost olmak ve Sultan Ahmed'i Argun'a muhalefet etmesi için tahrik etmek suçuyla itham edilmişti. Onun ölümünden ve tedbirlerinin yok olmasından sonra dîvâna ait vergilerde ve işlerde bozulmalar ortaya çıkmıştı. Ülkenin her tarafında karışıklıklar baş göstermiş ve vergilerin alınıp toplanması konuları intizam dairesinden çıkmıştı. Vergi toplama sebepleri ve çalışanların gelir kapıları onun kurallarının değiştirilmesi ve topladıklarının dağıtılması ile bozulmuştu (Aksarayî, 1999, b: 143-145).

Yargı sırasında Şemseddîn Cüveynî, Buka'nın huzuruna, *Benim nakit hiçbir şeyim yoktur. Çünkü cahiller gibi altını yerin altına saklamıyordum. Elime geçen her şeyi değerli emlâka yatırdım. Şimdi benim adıma mevcut olan birkaç eşya değerlendirildiğinde bin dinar bile çıkmaz*, diye haber göndermişti. Daha sonra Buka'nın katına, *Ey Emîr Buka etme! Padişaha vezir öldürtmeyi öğretme. Çünkü yakinen bilmen gerekir ki eğer bugün beni öldürürlerse çok uzun sürmez seni de öldürürler* diye, bir haber daha göndermiştir. Bu konuya benzer bir nasihat olayı, Selçuklular zamanında vezir Amîdü'l-Mülk'ün öldürülmesi öncesinde vezirin, Nizâmü'l-Mülk'e gönderdiği haberi anımsatmaktadır. Amîdü'l-Mülk, Nizâmü'l-Mülk'e vezir öldürmek ile kötü bir adet ortaya getirdiğini söylemiştir. Şemseddîn Cüveynî'yi yargılamaları için Dolagay Yarguci ve Kadan'ı gönderilmiştir. Sâhib-i Dîvân abdest alıp kuran okuduktan sonra, bir şeyler yazacağım diye kâğıt ve mürekkep istemiş, ancak çocuklarına ve Tebriz'deki dostları olan âlimlere ki, bunların içinde dönemin ünlü şairlerinden Humâmeddîn Tebrîzî de bulunuyordu, vasiyetnâmesini yazmıştır (Reşidüddîn, 1374 hş.: 809-810; Şîrâzî, 1388 hş.: 83; 'Ukaylî, 1337 hş.: 206-207, 279-280; Ravendî, 1999, I: 116; Sâbitî, 1346 hş.: 225; Müstevfi, 1387 hş., a: 431).

Bu arada Şemseddîn Cüveynî, Argun Han'a yüz tümenlik mal takdim etmiştir. Bundan sonra canını satın almak için para toplamak üzere kendisine mühlet verilmiştir. Cüveynî, elinde bulunan mülkleri satmış, akrabasından ve yakınlarından ödünç para almıştır. Kırk tümen altın (dört yüz bin) daha takdim ettikten sonra, Argun Han kendisinin öldürülmesini emretmiştir. Zamanında serçe parmağı ile devleti çeviren bu büyük adam, siyâset ve tedbirde tekemmül etmiş bir zat olup, aynı

zamanda pek alçak gönüllü ve iyi huylu bir şahsiyet idi (Ebu'l-Ferec, 2011: 61; Abû'l Farac, 1950, II: 617; Mîrhând, 1339 hş., V: 346). Yasaya çaptırılan Şemseddîn Cüveynî, 16 Ekim 1284'te (4 Şaban 683 h.) Tebriz'e yakın bir yerleşim yeri olan Aher⁹ yakınlarında şehit edilmiştir. Emîr Buka onun mallarına el koymak için Emîr Ali'yi Tebriz'de görevlendirmiştir. Şemseddîn Cüveynî ailesinden geriye Zekeriya adlı oğlundan başka kimse bırakılmamıştır (Reşidüddîn, 1374 hş.: 811; Şebânkârefî, 1343 hş.: 266; Devletşâh, 1338hş.: 84; Nefîsî, 1363 hş.: 164; Baron, 1301 hş.: 38; Ensârî, 1321 hş.: 145; Rezevî, 1354 hş.: 147). Şu şiirde Cüveynî'nin şehit edildiği tarih verilmektedir;

محمد بن محمد در یگانہ دهر	نظام عرصہ آفاق صاحب دیوان
به وقت عصر دو شنبه رودخانه اهر	به سال ششصد و هشتاد و سه ز شعبان چار
ز جام تیغ لبالب چشید شربت زهر	به دست ظلم نه از روی اختیار به جبر

Ufukların arsasının düzeni olan Sâhib-i Dîvân Muhammed b. Muhammed dünyada (zamanda) yegânedir.

Şaban'ın dördünde 683 (1284 miladi) yılında pazartesi ikindi vakti Aher vadisinde

Zâlim elinde kılıç zoruyla zehir şerbetinden dolu bir kadeh içti (Rezevî, 1354 hş.: 147).

Esnâd ve Nâme-hâ-yî Târîhî adlı eserde Şemseddîn Cüveynî'ye ait mektuplara yer verilmektedir. Bu mektupların içerikleri şöyledir; hac yolculuğunun geliş gidişlerin serbest olması ile ilgili mektup, Huzistan'ın vergi hesapları hakkındaki mektup, bin dinarın Humâmeddîn Tebrîzî zaviyesine vakfedilmesi ilgili mektup, Hâce Harun'a yazılan Ata Melik ve Mecdü'l-Mülk sürtüşmesini içeren mektuplardır. Diğer bir mektup ise Şemseddîn Cüveynî'nin çocuklarına vasiyeti hakkındadır (Sâbitî, 1346 hş.: 211-225). Ayrıca Şemseddîn Cüveynî oğlu Şerefeddîn Harun'a iki mektup göndermiş, bunlardan ilk Mecdü'l-Mülk'ün katledilmesi ile ilgilidir. Diğeri ise yine Hâce Harun'a Gürcistan'da Kura nehri kenarından yazmış olduğu nasihat dolu mektubudur (Kâşânî- Kazvînî, 1380 hş., 3: 117).

Mecdülmük'ün dostlarından birisi Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî öldürüldükten sonra şu şiiri söylemiştir;

9 Aher hakkında detaylı bilgi için bkz (*Ferheng-i Cogrâfyâ-yi Îrân*, 1330 hş., IV: 60).

10 Terâz, Buhara'ya yakın bir şehirdir (İncü-yi Şîrâzî, 1351 hş.: 904).

چو مجدالملک از تقریری ایـز شهادت یافت در صحرای نو شهر
 بقصد صاحب دیوان محمد که دستور ممالک بود درد هر
 پس از دو سال دو ماه و دو هفته چشید او هم ز دوران شربت قهر
 تو درد نیامشو بدر اعمال که دارد در تراز و نوش باز هر

Allah'ın takdiriyle Mecdü'l-Mülk gibi, Novşehr'in sahrasında şehâdet buldu.

O dönemde memleketin veziri olan Sâhib-i Dîvân Muhammed'in kasdıyla,

İki yıl, iki ay ve iki haftadan sonra, o da zamanın kahr şerbetini tattı.

Sen dünyanın işlerine kulak asma, çünkü Terâz'da¹⁰ balla zehir de vardır
 (Hândmîr, 1333 hş., b., III: 127; 'Ukaylî, 1337 hş.: 277).

Hâce Şemseddîn iki yıl Hülâgu Han, on yedi yıl Abaka Han ve iki yıl da Ahmed Teküdâr Han zamanında olmak üzere toplam yirmi bir yıl vezârette kalmıştır. Argun Han'ın emri ile Şemseddîn Cüveynî'nin dört oğlu Yahya, Fecrüllah, Mahmûd ve Atabek'i aynı yıl 1290'da ve daha sonra onun torunu Hâce Bahâeddîn Muhammed oğlu Ali ve Ata Melik'in oğlu Mansûr'u ve Hâce Hârûn'u da katletmişlerdir. Böylece Cüveynî hanedanı son bulmuş oldu. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin ölümü üzerine İran halkının özellikle Şîrâzlıların çok üzüldüğü ve şairler arasında olduğu gibi halk arasında da onun için mersiyelerin yazıldığı bilinmektedir. Ayrıca sanat çevresine desteği olan Sâhib-i Dîvân'ın öldürülmesi bu çevreyi de çok üzmüştür. Bu olay üzerine dönemin ünlü şairlerinden olan Mecd-i Hemgerî, Hâce'nin katli üzerine şu ruba'îyi söylemiştir;

از رفتن شمس الدین از شفق خون بچکید مه روی بخست و زهره کیسو بپرید
 شب جامه سیاه کرد در ماتم و صبح بر زد نفس سرد و گریبان بدرید

Şemseddîn'in gidişiyile şafaktan kan damladı; Ay yüzünü yaraladı ve zühre saçını kesti.

Gece siyaha büründü ve matemdeki sabah, soğuk bir nefes aldı ve yakasını yırttı
 (Benâketî, 1348 hş.: 446).

Târîh-i Vassâf'ın yazarı Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, 1292 tarihinde Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin kabrini Tebriz'deki Çerendâb'da ziyaret ettiğini belirtmektedir (Hândmîr, 1333 hş., b., III: 127; Şîrâzî, 1388 hş.: 84; 'Ukaylî,

1337 hş.: 277; Kirmânî, a., ty.: 103; Benâketî, 1348 hş.: 442). İlhanlılarda en kudretli vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî olduğu gibi ondan sonra gelen vezirler onun derecesinde otorite tesis edemediler (Uzunçarşılı, 1988: 208).

Bu dönemin meşhur şairlerinden Sa'dî Şîrâzî, Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'yi öven gazeller de yazmıştır. Yine aynı dönemde Sa'dî gibi Safiyüddîn Urmevî, Hoca Humâmeddîn Tebrîzî, Pür Behâ-yî Câmî ve Bedreddîn Câcermî de Cüveynî ailesini öven kasideler yazmışlardır. Hatta Sa'dî ile Cüveynî ailesi arasındaki samimiyet o kadar ileri idi ki; Şemseddîn Cüveynî ve kardeşi Ata Melik Cüveynî, Sa'dî'ye "Baba" diye hitap ederlerdi (Sa'dî-yi Şîrâzî, 1378 hş.: 808-811, 814; Tebrîzî, 1370 hş.: 15-17, 41-44, 74-75). Şemseddîn Cüveynî'nin öldürülmesinden sonra İlhanlıların iç siyâsetinde bir çöküş döneminin başladığı çıkan siyasî krizler ile çok açık bir şekilde görülmektedir (Mîlânî, 1386 hş., 65: 170.).

Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin Sâhib-i Dîvânlığı zamanında Abaka Han'ın devlet işlerini çok iyi bir hale gelmişti. Kaynaklara göre, Şemseddîn Cüveynî'nin iyi idaresi sayesinde İran onun zamanında ilerlemiş ve itibar kazanmıştır. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin vezâretinde Tebriz şehri de büyük gelişim göstermiştir. Ayrıca Sivas'taki Çifte Minareli Medrese'nin 1271-1272 yılları arasında İlhanlı veziri Şemseddîn Cüveynî'nin tarafından yapıldığı da bilinmektedir. Şemseddîn Cüveynî'nin Serah'ın içilebilir suyu, üzerine sed çektirerek bir gölet yaptırdığı, Meraga ve Ucan dağları civarından doğan su kaynaklarından otuz iki tane çeşme yaptırdığı da bilinmektedir (Âştîyânî, 1328 hş., a., I-II: 201-202; Ertuğrul, 1997, VIII: 312-313; Müstevfî, 1342hş., b: 221-224; Sümer, 1969: 59).

Sonuç

İlhanlı devletinin ikinci veziri olan Şemseddîn Cüveynî, vezâret makamına geldiği andan itibaren İlhanlı idarî sistemi için önemli yeri olan faaliyetleri başlatan isim olarak dönemin tarihinde yer edinmiştir. Onun bürokratik anlamdaki teşkilatçı kişiliği Şemseddin Cüveynî'yi diğer İlhanlı devlet ricâlinden belirgin bir şekilde ayırmaktadır. Bu bağlamda denilebilir ki o; Ön Asya'da Moğollarının temsilcisi olan İlhanlıların idarî ve malî kurucusu sayılabilir. Şüphesiz ki, Cüveynî'yi bürokratik anlamda başarılı kılan şey, onun iyi eğitim almış biri olmasından ve idarî teşkilat içerisinde yıllarca yer alan bir aileye mensup olmasından kaynaklanmaktadır.

Şemseddîn Cüveynî ve ailesinin; sanata, sanatçıya, âlimlere ve hayır işlerine değer vermesi ayrıca siyasî hayatı açısından akıllıca faaliyetlerde bulunması ve idarî anlamda başarılı işlere imza atması İslâm bürokrasi geleneğinde kendinden önce yer almış olan Bermekîleri ve Nizâmü'l-Mülk ailesini anımsatmaktadır. Bu açıdan Cüveynî ailesi, İran idarî tarihi açısından önceki idarecilerle karşılaştırılabilecek bir

çok argüman sunan, değerli şahsiyetlere sahiptir. Moğol istilası sonucunda ortaya çıkan ve her alanı kapsayan bu yıkım döneminde, Cüveynî'nin sanata değer veren, belagat ve yazı sanatındaki hünerli kişiliği; yaptığı başarılı idarî faaliyetlerin yanında Şemseddin Cüveynî'yi ilginç ve önemli bir karakter olarak bu dönemin tarihinde öne çıkarmaktadır.

KAYNAKÇA

'UKAYLÎ, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm. (1337hş.). Âsâr'ul-Vuzerâ (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.

ÂBÂDÂNÎ, Abdullah Mubelligî (1376 hş.). Târîh-i Edyân ve Mezâhib-i Cihân I-III. Kum: İntişârât-i Hür.

ABÛ'L FARAC, Gregory. (1950). Abû'l-Farac Tarihi (Çev; Ö. R. Doğrul) I-II. Ankara: TTK.

AKSARAYÎ, Kerîmüddîn Mahmud. (1999). Müsâmeretü'l-Ahbâr (Nşr; Osman Turan). Ankara: TTK Yayınları.

_____, (2000). Müsâmeretü'l-Ahbâr (Çev. M. Öztürk). Ankara: TTK Yayınları.

ÂRİFNÎYÂ, Muhammed. (1387 hş.). Kârgerdhâyî 'İtikâdî Nehâd-i Vezâret der 'Ahd-i İlhanân. Zâmâne (74-73), 33-36.

ÂŞTİYÂNÎ, Abbâs İkbâl. (1374 hş.). Târîh-i Moğûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Tîmûrî I-II. Tahrân: İntişârât-i Nâmek.

BARON, Edward. (1301 hş.). Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Moğûl ve Tâtâr (Çev. Ali Asger Hikmet). Tahrân: İntişârât-ı İbn-i Sînâ.

BAZIN, Marcel. (2002). Kum. DİA, Ankara (XXVI), 361-362.

BENÂKETÎ, Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud. (1348 hş.). Târîh-i Benâketî. (Tsh. Ca'fer Şe'âr). Tahrân.

BEYÂNÎ, Şîrîn. (1993). Dîn ve Devlet der İrân 'Ahd-i Moğûl I-II. Tahrân.

BEYÂT, Azîzullah. (1384 hş.). Târîh-i Takbîkî İrân bâ Keşverhâyi Cihân. Tahrân: İntişârât-ı Emîr Kebîr.

DEFTERÎ, Ferhâd. (1384 hş.). İsmâ'îliyye. Tahrân: Dânişnâme-i İrân (III), 800-807.

DENİZ, Arda. (2013). Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi. İstanbul: Ekim Kitap.

- DİHHUDÂ, Ali Ekber. (1373 hş.). Şemseddîn Muhammed Cüveynî (Haz. Muhammed Mu'ineddîn -Seyyid Ca'fer Şehîdî). Tahrân: Lugatnâme-yi Dihhudâ (IX). 12761.
- EBU'L-FEREC, İbnü'l-İbrî. (2011). Târîhu Muhtasari'd-Düvel (Çev. Şerafettin Yaltkaya). Ankara: TTK.
- EMÎN, Şemîs Şerîk. (1357 hş.). İstîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Moğûl. Tahrân: İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i İrân.
- Ferheng-i Cogrâfyâ-yi İrân. (1330 hş.). IV, İntişârât-i Dâ'ire-i Cogrâfyâ-yi Sitâderteş.
- GALSTYAN, A.G. (2005). Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar (Çev. İlyas Kamalov). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- HÂNDMÎR, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî. (1333 hş.). Habîbu's-Siyer (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî) III. Tahrân: Kitâbfurûş-i Hayyâm.
- _____, (ty.). Dustûru'l-Vuzerâ (Tsh. Sa'îd Nefîsî). Tahrân: Çâphâneyi İkbâl.
- HODGSON, Marshall G. S. (1995). İslâm'ın Serüveni II, İstanbul: İz Yayınları.
- HUMÂM-I TEBRÎZÎ. (1370 hş.). Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî. Tsh. Doktor Reşîd 'Uyûdî, Neşr-i Sudûk. Tahrân.
- ISFAHÂNÎYÂN, Dâvud. (1369 hş.). Hânedân-i Cüveynî der Destgâh-i İlhânân. Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz (134), 12-28.
- İBN BÎBÎ, (2010). Selçuknâme Haz. Mükremin Halil Yinanç. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İLHAN, Avni. (1992). Bâtuniyye. İstanbul: DİA (V), 192.
- İNCÛ-Yİ ŞÎRÂZÎ, Cemâleddîn Hüseyin b. Fahreddîn Hasan. (1351 hş.). Ferheng-i Cihângîrî. Dânişgâh-i Meşhed Müessesesi-i Çâp ve İntişârât.
- KADYÂNÎ, Abbâs. (1384 hş.). Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogûl. Tahrân: İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb.
- _____, (1387 hş.). Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i İrân. İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz.
- KÂŞÂNÎ, Muttalibî-Âştîfânî, A. İ.-Kazvînî, M. (1380 hş.). Mukaddemî ber Mecmu'a-i Merâsîlât-i Resmîyi Dîvânî Selcûkîyân ve Harezimşâhîyân ve Evâil-i 'Ahd-i Mogûl. Nâme-i Bahâristân. (3), 117.
- KAYMAZ, Nejat. (1970). Pervâne Mu'înüddîn Süleyman. Ankara.
- KİRMÂNÎ, Nâsireddîn Münşî. (ty.). Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâ'imü'l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyin Urmevî). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân,).

- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad (1979). Cüveynî Alaaddîn Ata Melik Muhammed. İA, İstanbul (III), 249-255.
- ME'ÂNÎ, Ahmed Golçîn. (1363 hş.). Târîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî, I-II. Tahrân: İntişârât-i Kitâbhâne-i Senâ'î.
- MÎLÂNÎ, Abdulhüseyn. (1386 hş.). Emîrân-i Mogûl (Noyânâ) der Mesâ'il-i Şûrâyî 'Asr-i İlhânân: ez Merg-i Hulâgû tâ Âmeden-i Gâzân. 'Ulûm ve İnsânî Dânişgâh-i El Zehrâ. (65), 163-178.
- MÎRHAND. (1339 hş.). Târîh-i Ravzatü's-Safâ, I-XI. Tahrân: İntişârât-i Pîrûz.
- MÜ'EYYÛD-İ SÂBÎTÎ, Seyyid Ali. (1346 hş.). Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî, Tahrân: Kitâbhâne-i Tuhûrî,
- MÜNECCİMBAŞI Ahmed b. Lütfullah. (2001). Câmî'üd-Düvel I-II. İzmir: Akademi Kitabevi.
- MÜSTEVFÎ, Hamdullah (1342 hş.) Nuzhetü'l-Kulûb (Tsh. G. Le Strange). Tahrân: Dünyâ Kitâb.
- _____, (1387 hş.). Târîh-i Guzîde (Tsh. Abdulhüseyn Nevâ'î). Tahrân: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- MÜSTEVFÎ-Yİ BÂFKÎ, Muhammed Müfidî. (1384 hş.). Câmî'-i Müfid (Tsh. İrec Efşâr). Tahrân: Çâphâne-i Rengîn.
- NAHÇIVÂNÎ, Muhammed b. Hindûşâh. (1976). Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib I-II. (Tsh. Abdulkerîm Alîođlu Alîzâde). Moskova: İdâre-i İntişârât-i Dâniş.
- NEFÎSÎ, Sa'îd. (1363 hş.). Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî I-II. Tahrân: İntişârât-i Furûgî.
- RAVENDÎ. (1999). Rahat üs-Sudûr ve Âyet üs-Surûr. Ankara: TTK.
- REŞİDÜDDÎN, Fazlullâh. (1374 hş.). Câmî'u't-Tevârîh (Haz. D. B. Kerîmî). Tahrân: İntişârât-i İkbâl.
- REZEVÎ, Muhammed Takî Müderris. (1354 hş.). Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî. Tahrân: İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i İrân.
- RIZÂ KULÎ HÂN HİDÂYET. (1336 hş.). Mecma'u'l-Fusahâ I-VI. Tahrân.
- RİYÂHÎ, Muhammed Emîn. (1995). Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı. İstanbul: İnsan Yay.,
- SA'DÎ-Yİ ŞİRÂZÎ. (1378 hş.). Külliyât-ı Sa'dî. Tsh. Muhammed Alî Furûgî. Tahrân: İntişârât-i Hestân.

- SECCÂDÎ, Sâdık. (1370 hş.). Cüveynî-Ebulmekârem. Tahrân: DMBİ (XIX), 10-12.
- SEMERKANDÎ, Emîr Devletşâh. (1338 hş.). Tezkiretu'ş-Şu'arâ (Tsh. Muhammed Ramazânî). İntişârât-i Pedîde-i Hâver.
- SPULER, Berthold. (2011). İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350 (Çev. C. Köprülü). Ankara: TTK Yayınları.
- SÜMER, Faruk. (1969). Anadolu'da Moğollar. SAD (I), 1-147.
- ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed. (1343 hş.). Mecma'u'l-Ensâb (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed). Tahrân: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- ŞÎRÂZÎ, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ebî'l-Hayr Zerkûbî. (1310-1350 hş.). Şîrâznâme. (Tsh. Behmen Kerîmî), Tahrân.
- ŞÎRÂZÎ, Şerefeddîn Abdullah b. İzzeddîn Fazlullah b. Ebî Na'im b. Yezdî. (1388 hş.) Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-E'sâr (Târîh-i Vassâf) (Tsh. İrec Efşâr, Mahmûd Omîdsâlâr, Nâdir Mottalîbî Kâşânî). Tahrân.
- TOGAN, Zeki Velidî. (1931). Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti. Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası. İstanbul (I), 1-42.
- TURAN, Osman. (2004). Selçuklular Zamanında Türkiye. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. (1988). Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl, Ankara: TTK.
- YAZICIZÂDE Ali. (2009). Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklular Tarihi). İstanbul: Çamlıca Yayınevi.
- YUVALI, Abdülkadir. (1994). İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- ZEBİHULLAH-İ SAFÂ. (1349 hş.). Târîh-i Edebiyât der İrân I-V. Tahrân: İntişârât-i Firdevs.
- ZİRİKLİ, Hayruddîn. (1389 h./ 1969). el-A'lâm I-XII. Beyrut.